

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології
Кафедра історії

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор із науково-педагогічної роботи
О.А. Кузнецова

28 серпня 2020 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ
Ступінь магістра

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітньо-професійна програма: «Історія та археологія»

2020 – 2021 навчальний рік

Розробник: кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії
Ласінська М.Ю.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії

Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри (Рижева Н.О.)

«26» серпня 2020 р.

Анотація

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Історична антропологія України» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є особливості антропологічного розвитку людини.

Міждисциплінарні зв'язки: історія України, всесвітня історія, історія стародавнього світу, археологія України, краєзнавство, етнологія, історія релігії.

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Ключові слова: *антропологія, антропологічний тип українців, давнє населення України.*

Abstract

The program of studying the normative academic discipline "Historical Anthropology of Ukraine" was compiled by Lasinska M.Yu. according to the educational-professional program of preparation of masters of a specialty 032 History and archeology.

The subject of study of the discipline are the features of anthropological human development.

Interdisciplinary links: history of Ukraine, world history, history of the ancient world, archeology of Ukraine, local lore, ethnology, history of religion.

90 hours / 3 ECTS credits are allocated for studying the discipline.

Key words: *anthropology, anthropological type of Ukrainians, ancient population of Ukraine.*

Опис навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна
	Спеціальність 032 Історія та археологія	
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Антрополого-одонтологічні особливості населення України Дерматогліфічна характеристика людності України») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр
Загальна кількість годин 90		1
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,5 самостійної роботи студента 3,2	Ступінь: Магістр	<i>Лекції</i>
		2
http://moodle.mdu.edu.ua/my/	Ступінь: Магістр	<i>Семінарські</i>
		6
		<i>Лабораторні</i>
		-
		<i>Самостійна робота</i>
		82
		Вид контролю: Залік

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 90 год.: 8 год. – аудиторні заняття, 82 год. – самостійна робота (20 % / 80 %).

Заочна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна
	Спеціальність 032 Історія та археологія	
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Біблія, як археологічне джерело») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр
Загальна кількість годин 90		1
Тижневих годин для денної форми навчання: 6 аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 4	Ступінь: Магістр	<i>Лекції</i>
		2
http://moodle.mdu.edu.ua/my/	Ступінь: Магістр	<i>Семінарські</i>
		2
		<i>Лабораторні</i>
		-
		<i>Самостійна робота</i>
		86
		Вид контролю: Залік

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для заочної форми навчання – 90 год.: 6 год. – аудиторні заняття, 86 год. – самостійна робота (6% ~ 94%).

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни: висвітлення та критичний аналіз наукових концепцій походження людини та розгляд на тлі європейської історії головних етапів антропогенезу. В процесі вивчення курсу «Історична антропологія України» студенти повинні засвоїти широке коло найважливіших світоглядних ідей, без яких неможливе формування історичної свідомості сучасного людини.

Завдання курсу:

-визначити основні поняття курсу: антропологія, морфологія, етногенез, еволюція, вік; охарактеризувати джерела з проблематики курсу та можливість їх системного використання для вирішення питань антропогенезу;

-ознайомити студентів з історіографічним дослідженням проблеми з позицій прибічників різних наукових концепцій; розглянути і проаналізувати основні концепції в антропології; окреслити головні етапи формування та розвитку науки.

Передумови для вивчення дисципліни: («Археологія», «Історія Стародавнього Сходу», «Первісна історія», «Основи антропології»).

Навчальна дисципліна складається з 3-х кредитів.

Очікувані результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;

специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;

професійні норми в галузі історії та археології;

основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;

теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;

шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;

зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;

вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;

вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;

аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного археолога та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;

демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;

брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проектів;

застосовувати сучасні методики викладання у вищій школі;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

аналізувати явища та процеси світової археології з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;

визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

визначати соціальні функції історика в нових умовах;

встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (пам'ятки археології та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

узагальнювати результати власного дослідження;

аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

рекомендувати шляхи продовження власного дослідження.

Згідно з вимогами ОПП студент оволодіває такими *компетентностями*:

I. Загальнопредметні:

1. Здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;
2. Вміння організовувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;
3. Здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;
4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
5. Здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.

II. Фахові:

1. Здатність виявляти та опрацьовувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;
2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;
3. Вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;
4. Здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. Здатність відрізнити специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. Вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни.

ТЕМА 1. Антропологія, як наука її предмет, зміст і історія розвитку.

ТЕМА 2. Історична антропологія

ТЕМА 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

ТЕМА 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)

ТЕМА 5. Антропологічний склад українського народу.

Програма навчальної дисципліни

Кредит I-II. Основні засади історичної антропології.

ТЕМА 1. Антропологія, як наука її предмет, зміст і історія розвитку.

Від спостережень до науки. Зародження антропологічних знань за античності та середньовіччя. Натуралісти й філософи XVIII — початку XIX ст. про місце людини у природі. Расознавчі студії XVIII — першої половини XIX ст. Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки. Виникнення антропологічних товариств та їхня роль в історії науки про людину. Удосконалення методів досліджень. Головні шляхи розвитку сучасної антропології. Перші антропологічні свідчення антропології в Україні. Федір Вовк — засновник вітчизняної

антропології. Українська антропологія у 20—30-ті роки. Здобутки та проблеми останніх десятиліть. Загальні уявлення про напрями та методи історичної антропології. Антропометрія. Антропометричний інструментарій. Головні напрями антропологічних студій.

ТЕМА 2. Історична антропологія

Історична антропологія. Завдання історичної антропології та проблеми реконструкції. Антрополого-історична діагностика статі та віку. Діагностика фізичного типу. Діагностика морфологічного типу та хвороб давніх людей. Ідентифікація та реконструкція на підставі вивчення генетично детермінованих систем ознак. Докази походження людини. Екологічні аспекти еволюції людини. Споріднені зв'язки людини і тварин. Процеси адаптації і екологічні закони. Програма й методика антропологічних досліджень. Основні закономірності і етапи розвитку людини. Походження людини (антропогенез). Сучасне людство: Єдність і різноманіття. Расознавство. Основні елементи конституціональної антропології. Закономірності онтогенезу людини. Фізичний розвиток і акселерація. Динаміка процесів зростання людини і старіння організму. Конституція, раса і екологічні чинники. Генетичні закономірності індивідуальних і групових відмінностей.

ТЕМА 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

Основні етапи антропологічної історії давнього населення України. Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Доба неоліту. Провідні одонтологічні ознаки населення ямної культури території України (кінець III — початок II тис. до н.е.). Провідні одонтологічні ознаки населення культури Ноа (XV — XIII ст. до н.е.) і білозірської культури (XII ст. до н.е.) Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Антрополого-одонтологічні особливості населення України. Дерматогліфічна характеристика людності України. Сучасне людство: Єдність і різноманіття. Расознавство. Класифікація рас. Видова єдність людства. Формування спадкових ознак. Антропологічне населення Європи. Антропологічне населення Азії. Конституція, раса і екологічні чинники. Генетичні закономірності індивідуальних і групових відмінностей. Конституція і фізичний розвиток. Антрополого-історична діагностика статі і віку. Діагностика морфологічного типу і хвороб стародавніх людей.

ТЕМА 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)

Скіфо-сарматська доба. Черняхівський антропологічний тип. Фракійський антропологічний тип. Салтівська археологічна культура та іраномовні аланські та тюркомовні болгарські племена. Співвідношення основних морфологічних компонентів населення Східної Європи доби Київської Русі. Історія формування і розвитку антропології. Соціальна антропологія. Нація, мова і культура. Гематологічні ознаки. Основні відомості про будову людського скелета. Визначення віку. Визначення статі. Краніометрія та краніюскопія. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. Штучна деформація черепа. Реконструкція обличчя за черепом. Остеометричні дослідження. Скелет тулуба. Скелет верхньої кінцівки. Скелет нижньої кінцівки. Визначення довжини тіла (зросту) за кістками скелета.

Кредит III. Історична антропологія України.

ТЕМА 5. Антропологічний склад українського народу.

Антропологічний склад українців північної зони. Антропологічний склад українців південної зони. Антропологічний склад українців західної зони. Антропологічний склад українців східної зони. Методика збирання і транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. Система обліку, опису й архівації палеоантропологічних даних. Соматометрія та соматоскопія. Волосяний покрив і пігментація. Будова голови та обличчя. Морфологія тіла.

4. Структура навчальної дисципліни Денна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин	
	усього	у тому числі

		л	С	с.р.
1	90	4	6	80
Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	15	2	2	11
Тема 2. Історична антропологія	15	2	2	11
Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15		2	13
Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізніє середньовіччя)	15			15
Усього:	60	4	6	50
Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.				
Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30			30
Усього:	30			30
Усього годин:	90	4	6	80

Заочна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		л	С	с.р.
1	90	2	4	84
Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	15	2	2	11
Тема 2. Історична антропологія	15		2	13
Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15			15
Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізніє середньовіччя)	15			15
Усього:	60	2	4	54
Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.				
Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30			30
Усього:	30			30
Усього годин:	90	2	4	84

5. Теми лекційних занять

Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
	Разом:	4

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
	Разом:	2

6. Теми практичних занять

Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-3. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	2

	Разом:	6
--	--------	---

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
	Разом:	4

7. Самостійна робота

Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	11
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	13
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
	Разом:	80

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	13
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
	Разом:	84

8. Індивідуальне навчально-дослідне завдання

Індивідуальне науково-дослідне завдання складається з двох напрямів :

I – підготовка та захист контрольної роботи (для студентів ЗФН);

II – підготовка доповіді з висвітленням проблем «Антрополого-одонтологічні особливості населення України Дерматогліфічна характеристика людності України» (для студентів ДФН).

Підготовка та захист контрольної роботи

Загальні вимоги до виконання індивідуального завдання:

1) Індивідуальне завдання є видом позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального характеру, яке використовується у процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу і завершується підсумковим контролем.

2) Мультимедійна презентація з теми кредиту або вузької проблематики (як виняток, для студентів денної форми навчання) виконана в програмі Power Point;

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Зміст курсу поділений на 3 кредити. Кожний кредит включає в себе лекції, семінарські заняття, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу даної частини курсу.

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка	Сума балів	Оцінка за національною шкалою
--------	------------	-------------------------------

ECTS		для екзамену, курсової роботи, практики	для заліку
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Критерії оцінювання відповідей на студентів на семінарських заняттях

Враховується:

- рівень осмислення навчального матеріалу;
- рівень сформованості аналітичних умінь і концептуальних підходів;
- повнота розкриття питання, логіка викладу, культура мовлення;
- використання додаткової літератури;
- порівняння, зв'язок із практикою, висновки.

Бали	Критерії оцінювання
"Відмінно" – 5	Досконале знання та розуміння понятійного апарату з тієї чи іншої теми, вільне оперування різноманітними класифікаціями. Відповідь на поставлені питання повна, насичена глибокими та розгорнутими судженнями. Викладений матеріал має доказовий, логічний і послідовний характер. Студент володіє способами концентрованого викладу матеріалу. Демонструє творче застосування знань при переформатуванні запитання. У відповіді майже не трапляються мовленнєві помилки.
"Добре" – 4	Відповідь майже повна, має усвідомлений та достатньо розгорнутий характер. Понятійна основа базується на обраній класифікації. Відповідь структурована, проте наявні окремі помилки у послідовності викладу. Недостатньо вираженою та аргументованою є доказова база. Студент вільно оперує знаннями, може застосовувати їх у новій навчальній ситуації. У відповіді трапляються окремі мовленнєві помилки.
"Задовільно" – 3	Відповідь неповна, фрагментарна. Знання мають недостатньо стійкий та послідовний характер. Вони застосовуються переважно для виконання завдань репродуктивного характеру. У відповідях відсутні посилання на фундаментальні дослідження з певної проблеми. Відповідь має формальний характер, відсутня чіткість, структурованість. Студент використовує лише окремі знання у новій навчальній ситуації. У відповіді наявні фактичні та мовленнєві помилки.
"Незадовільно" – 2	Студент неспроможний відтворити інформацію у певній послідовності. Оперує лише загальними фразами. Відтворює лише окремі фрагменти, називає лише розрізнені факти, дає відповідь у формі висловлювання (судження). Наявні грубі фактичні та мовленнєві помилки.

Розподіл балів, які отримують студенти

Кількість балів у кінці семестру повинна складати від 150 до 300 балів (за 3 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Відповідний розподіл балів, які отримують студенти за 3 крд.

Поточне оцінювання та самостійна робота								КР	Накопичувальні бали/ Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	10	300/
50	50	50	50	25	25	25	25	0	100

Коефіцієнт для іспиту – 0,6. Іспит оцінюється в 40 б.

9. Засоби діагностики

Діагностика і контроль засвоєння програмного матеріалу здійснюється за кредитно-трансферною системою. Оцінка успішності знань студентів здійснюється в двох формах: поточний контроль (письмові роботи – реферати, контрольні) і підсумковий контроль (залік).

- а) поточний контроль за роботою та рівнем знань та вмінь через усне та письмове опитування;
- б) письмові контрольні та самостійні роботи;
- в) тестові завдання;

г) співбесіди на консультаціях.

10. Методи навчання

Усний виклад матеріалу, наукова розповідь, спрямована на аналіз фактичного матеріалу; пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу; проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, порівняльний аналіз; ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (малюнки, схеми, графіки).

12. Рекомендована література

Базова

1. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989.
2. Алексеев В.П. Историческая антропология. М., 1979.
3. Алексеев В.П. Osteometria: Methodika antropologicheskikh issledovaniy. М., 1966.
4. Алексеев В.П. Становление человечества. М., 1984.
5. Алексеева Т.И. Географическая среда и биология человека. М., 1977.
6. Антропология: Хрестоматия. М., 1997.
7. Балущок В.Г. Етногенез українців. - К., 2005.
8. Баран В. Баран В. Походження українського народу. - К., 2002.
9. Бужилова А.П. Древнее население: Палеопатологические аспекты исследования. М., 1995.
10. Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.
11. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии. М., 1996.
12. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., 1977.
13. Восточные славяне: Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999.
14. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. - Вид. 2-е. - К., 2004.
15. Залізняк Л. Походження українського народу. - К., 1996.
16. Ревелль П., Ревелль Ч. Среда нашего обитания: В 4 кн. М., 1994.
17. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977.
18. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963.

19. Допоміжна

1. Berry A.C., Berry R.J. Epigenetic variation in human cranium // Journal of anatomy. Vol. 101. 1967.
2. Birdsell J.B. Preliminary data on the trihybrid origin of the Australian Aborigines // Archaeology and Physical Anthropology in Oceania. Vol. 2(2). 1967.
3. Bogatenkov D.V. Bio-archaeological reconstructions on data of prehistoric populations from South of Eastern Europe, III c. BC - III c. AD. Ecological aspects // Ecological Aspects of Past Human Settlements in Europe. Biennial Book of EAA 2. P. Bennike, E.B. Bodzсар, C. Susanne (eds). Budapest, 2002. P. 111-128.
4. Bondioli L., Coruccini R.S., Maccharelli R. Familial Segregation in the Iron Age Community of Alfedela, Abruzzo, Italy, Based on Osteodontal Trait Analysis // American Journal of Physical Anthropology. No. 71. 1986. P. 393-400.
5. Cavalli-Sforza L.L., Bodmer W. The genetics of human populations. 1971.
6. Coon C.S. The origin of races. New York, 1962.
7. Gardner L.I. Deprivation Dwarfism // Biological anthropology. Readings from Scientific American. 1974. P. 284-290.
8. Goodman A., Martin D., Armelagos G. Indications of stress from bone and teeth // Paleopathology at the origins of agriculture. Orlando, 1984. P. 13-44.
9. Harrison G.A., Tanner J.M., Pilbeam D.R., Baker P.T. Human Biology (3-d edition). Oxford, 1992.

10. Heath B., Carter L. A modified somatotype method // American journal of physical anthropology. Vol. 27. 1967. P. 54-74.
11. Homo sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования / Под ред. Т.И. Алексеевой, Н.О. Бадер. М., 2000.
12. Milankovic M. Canon of insolation and the Ice-age problem. Beograd, 1998.
13. Standards for data collection from human skeletal remains. J.E. Buikstra and D.H. Ubelaker (Eds.). Arcansas, 1994.
14. Thoma A. Le Peuplement Anteneandertalien de l'Europe. Paris., 1976.
15. Ubelaker D. Human skeletal remains. Adlin, Chicago, 1978.
16. Ullrich H. Das Aunjetizer Graberfeld von Grossbrenbach. Erster Teil: Antropologischen zur Frage nach Entstehung und Verwandtschaft der thuingischen, bomishen und mabrishen Aunjetizer. Hermann Boraus. Weimar, 1972.
17. Weiss M., Mann A. Human biology and behavior. N.Y., 1981.
18. Алексеев В.П. В поисках предков. М., 1972.
19. Алексеев В.П. Некоторые аспекты палеоэкологических исследований // Материалы конференции "Археология и социальный прогресс". М., 1991. С. 79-108.
20. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. М., 1998.
21. Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. М., 1978.
22. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). М., 1969.
23. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). М., 1985.
24. Алексеев И.П. География человеческих рас. М., 1974.
25. Алексеева Т.И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли. М., 1998.
26. Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М., 1986.
27. Алексеева Т.И. Антропологический облик русского народа // Русские. М., 1997. С. 57-74.
28. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян (по данным антропологии). М., 1973.
29. Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 307-315.
30. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахи: Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). М., 2003.
31. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. № 2. 1972.
32. Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - М., 1989.
33. Балущок Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. - 2005.- № 15. (<http://www.dt.ua/>)
34. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991.
35. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии. М., 1962.
36. Бигон М., Харпер Дж., Таунсенд К. Экология. Особи, популяции и сообщества. М., 1989.
37. Богатенков Д.В. О преподавании палеодемографии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков: Тез. Всероссийской Науч. Конф., 18 марта 2003 г. // Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., 2003. С. 94-96.
38. Бужилова А.П. О влиянии производящего хозяйства на здоровье ранних скотоводов и земледельцев // Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 46-58.
39. Бужилова А.П., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б. Историческая экология человека: Методика биологических исследований. М., 1998.
40. Бутовская М.Л., Файнберг Л.А. У истоков человеческого общества (Поведенческие аспекты эволюции человека). М., 1993.
41. Вайс Х., Елькман В. Функции крови // Физиология человека. Т. 2. М., 1996. С. 414-453.
42. Вівчарик М.М. Україна від етносу до нації: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2004.
43. Властовский В.Г. Акцелерация роста и развития детей (эпохальная и внутригрупповая). М., 1976.
44. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М., 1983.
45. Воронин Н.М. Основы медицинской и биологической климатологии. М., 1981.

46. Галушко К. Народи, етноси, нації: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
47. Генофонд и геногеография народонаселения. Т. 1. Генофонд населения России и сопредельных стран / Под ред. Ю.Г. Рычкова. СПб., 2000.
48. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. ин-та этнографии. Новая серия. Т. 28. М., 1955.
49. Гиляров А.М. Популяционная экология. М., 1990.
50. Гладкова Т.Д. Покровы тела // Морфология человека / Под ред. Б.А. Никитюка и В.П. Чтецова. М., 1990. С. 307-323.
51. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
52. Година Е.З., Миклашевская Н.Н. Экология и рост: влияние факторов окружающей среды на процессы роста и полового созревания у человека // Рост и развитие детей и подростков. Итоги науки и техники. Сер. Антропология. Том. 3. М., 1989.
53. Гримм Г. Основы конституционной биологии и антропометрии. М., 1967.
54. Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология: В 3 т. М., 1990.
55. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 848 с.
56. Давыдова Г.М. Русские Сибири // Русские. М., 1997. С. 75-79.
57. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: Книга для учителя. М., 1986.
58. Дейвисон М. Многомерное шкалирование: Методы наглядного представления данных. М., 1988.
59. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. М., 1983.
60. Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. Вып. 4. М., 1998. С. 30-68.
61. Дерябин В.Е. Современные восточнославянские народы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 30-59.
62. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки развития человеческого рода. М., 1984.
63. Држевецкая И.А. Эндокринная система растущего организма. М., 1987.
64. Ефимова С.Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 185-204.
65. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным антропологии // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С. 39-44.
66. Задорожний В. До проблеми східнослов'янської огласовки давніх текстів // Київська старовина. - 2005. - № 5.
67. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
68. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
69. Залкинд Н.Г. Московская школа антропологии. М., 1975.
70. Зубов А.А. Иерархия факторов антропогенеза // Вестник антропологии. Вып. 2. 1996.
71. Зубов А.А. Магистрализация и демагистрализация в ходе эволюционного процесса // Вопросы антропологии. Вып. 75. 1985.
72. Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. М., 1968.
73. Зубов А.А. Систематические критерии рода Ното и его эволюция // Вопросы антропологии. Вып. 43. 1973. С. 92-106.
74. Зубов А.А. Эволюция рода Ното от архантропа до современного человека // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
75. Зубов А.А. Этническая одонтология. М., 1973.
76. Ископаемые гоминиды и происхождение человека / Под ред. В.В. Бунака // Тр. ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. Т. 92. М., 1966.
77. Кайданов Л.З. Генетика популяций. М., 1996.
78. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія: Підручник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006.
79. Киеня А.И., Бандажевский Ю.И. Здоровый человек: Основные показатели. М., 1997.
80. Клиорин А.И., Чтецов В.П. Биологические проблемы учения о конституции человека. Л., 1979.

81. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988.
82. Козловская М.В. Пищевые новации производящего хозяйства // *Opus. Междисциплинарные исследования в археологии*. Вып. 1-2. М., 2002. С. 26-45.
83. Козловская М.В. Экология древних племен лесной полосы Восточной Европы (антропологический очерк). М., 1996.
84. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка Казацкое). М., 1979.
85. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
86. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации: Ближний восток и Мезоамерика. М., 1992.
87. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. М., 1993.
88. Логвиненко А.Д. Измерения в психологии: математические основы. М., 1993.
89. Медникова М.Б. Трепанации у древних народов Евразии. М., 2001.
90. Медникова М.Б. Экологические аспекты эпохальной динамики строения тела у древнего населения Евразии // *Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков* / Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконов. М., С. 92-94.
91. Миклашевская Н.Н. Биологический возраст // *Морфология человека*. М., 1990. С. 20-28.
92. Миклашевская Н.Н., Соловьева В.С., Година Е.З. Ростовые процессы у детей и подростков. М., 1988.
93. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М., 1990.
94. Никитюк Б.А. Изменения размеров тела новорожденных за последние 100 лет // *Вопросы антропологии*. Вып. 42. М., 1972.
95. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008. - 136 с.
96. Оуэн Лавджой К. Эволюция выпрямленного способа передвижения у человека // *В мире науки. Scientific American*. № 1. 1998.
97. Павловский О.М. Биологический возраст человека. М., 1987.
98. Петров В. Походження слов'ян. - К., 1972.
99. Пироженко В. Походження українців: стара концепція і новітні міфи // *Вісник Національної академії наук України*. - 1998. - № 9 - 10.
100. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). М., 1974.
101. Проблема расы в российской физической антропологии / Под ред. Т.И. Алексеевой, Л.Т. Яблонского. М., 2002.
102. Происхождение и этническая история русского народа // *Тр. ин-та этнографии АН СССР*. М., 1965.
103. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. М., 1965.
104. Рычков Ю.Г., Ящук Е.В. Генетика и этногенез. Историческая упорядоченность генетической дифференциации популяций человека (модель и реальность) // *Вопросы антропологии*. Вып. 75. М., 1985.
105. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М., 1960.
106. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. М., 1989.
107. Тимофеев-Рессовский Н.В., Яблоков А.В., Глотов Н.В. Очерк учения о популяции. М., 1973.
108. Толочко П. Київська Русь. - К., 1996.
109. Толочко П. Русь - Мала Русь - руський народ у другій половині XIII - XVII ст.// *Київська старовина*. - 1993. - № 3.
110. Толочко П.П. Древнерусская народность. - М., 1999.
111. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К.: Абрис, 1999. - 200 с.
112. Уайнер Дж. Экология человека // *Биология человека*. М., 1968. С. 331-422.
113. Харитонов В.М. Введение в теорию антропогенеза и археологию палеолита. М., 1995.
114. Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. Биология человека. М., 1979.

115. Хрисанфова Е.Н. Древнейшие этапы гоминизации // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
116. Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология: Учебник. 2-е изд. М., 1999.
117. Хромов-Борисов Н.Н. Биометрические аспекты популяционной генетики // Л.З. Кайданов. Генетика популяций. М., 1996. С. 251-299.
118. Чебоксаров Н.Н. Антропологический очерк // Народы Европейской части СССР. Т. I. М., 1964.
119. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., 1971.
120. Шарден Тейяр П. де. Феномен человека. М., 1965.